

Güney Sibirya Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar

Prof. Dr. Lars JOHANSON*

Çev. Ar .Gör. Sema ASLAN*

Karl Heinrich Menges'in (1908-1999) anısına

Özet :Bu çalı mada, Türkçede sözcük türlerinin sınıflandırılmasından ve özellikle ad ve sıfat türü arasındaki ayırmadan bahsedilecektir. Ad ve sıfat sözcük türleri ile ilgili anlambilimsel ve edibilimsel yaklaşımlar, prototip teorisi kapsamında ortaya konulan görüşler tartışılacak; adların ve sıfatların özelliklerinden hareketle, bu sözcük türleri arasındaki tipolojik ve anlamsal farklılıklar belirlenecektir. Çalı manın amacı, adlar sıfatlar gibi kullanılmaması da, sıfatların belirtisiz adlarla amalarından geçerek ad gibi kullanılmasını ortaya koymaktır. Çalı mada, tarihi ve modern Türk dillerinden dil malzemeleri kullanılmakla beraber, örnekler özellikle Güney Sibirya Türkçesinden seçilecektir.

Anahtar kelimeler: Sıfat, ad, sözcük türü, farklılık, adlar

Giriş

Türkçenin Güney Sibirya'da konuşulan varyantları Altayca, Hakasça, Orca, Tuvaca ve Tofaca standart dillerinden oluşmaktadır. Dilbilimsel açıdan ayrı bir önemi olan bu varyantlar, geleneksel genetik sınıflandırmaya göre Türkçenin homojen bir alt grubundan olmasalar da pek çok ortak özelliğe sahiptirler. Moğolcadan uyarlanmaya da aslen Samoyetçe ve Yeniseyçe konuşan grupların dillerinden karışımıyla ilgili kiyebaşlı özelliklerin yanı sıra, 8. yy.dan itibaren bilinen Eski Doğu Türkçesi metinlerinde belgelenebilen sayısız eski özelliği de korumuşlardır.

Son yıllarda, Güney Sibirya'daki Türkçe varyantlara gösterilen ilgiye artı görülmüştür. Bu muhtemelen dilbilimsel alana benim canlı ilğim, müteveffa

* Johannes-Gutenberg Üniversitesi, Mainz / ALMANYA
johanson@mail.uni-mainz.de

** Başkent Üniversitesi Fen Edeb.Fak. / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

Karl Heinrich Menges tarafından, 1968'de Uppsala'da misafir profesör oldu u sıralarda uyandırılmış tır. O tarihten bu yana, kendi ara tırmalarım da ve derslerimde düzenli olarak Güney Sibiryaya Türkçesiyle ilgilendim. Genel ve kar ıla tırmalı Türkolojideki ilk hocamın de erli hatırasına adadı m bu makalede, 'ad' ve 'sıfat' sözcük türleri arasındaki ili kiyi göstermek için, Güney Sibiryaya standart dillerinden malzemeler kullanaca m.

Türk dillerinde morfosentaktik bakımdan tanımlanabilen farklı sözcük türle rinin bulunup bulunmadı ı sıkça sorgulanmı tır. Benim kendi götü m, Türk dillerinde çe itli yapısal gerçeklerin, adların ve sıfatların türde li ini gösterdi i yönündedir. Bu çalı madaki temel amacım, adlar sıfatlar gibi kullanılamasa da, sıfatların belirtisiz [markerless] adla ma a amalarından geçmek suretiyle, ad olarak kullanılabilce ini göstermektir. Güney Sibir-
ya'da tipik ve yaygın örnekler sa öa emli ayrı

i veriler sunmak de il, daha önceden elde edilen erilen örnekler, herhangi bir bütünlük iddiası olma-

önündeki görü ler

l bilimcilerin Türk dillerinde 'ad' ve 'sıfat' ayrımı e itlilik gösterir.

el gramerleri, sözcükleri ngilizce, Fransızca, Al- erdeki çeviri e

1 sonuca götürmez, çünkü sıfatlar diller arasında belirli anlamsal ve sözdizimsel benzerlikler gösterirler. Ancak bu, iç gramatikal kriterlere dayanan 'sıfat' sözcük türünün kurulms

reddedilmesi

n götü , Türkçede adların ve sıfatların ayırt edilemeyece idir.

iller ve *fil olmayanların* bulundu u, bunlardan ikincisinin

ina, substantive vb.] olarak adlandırılan bir üst sınıf olu -

ad soylular anlam ve i levce 'sıfat gibi' olabilirler. Bunlar,

r Avrupa dillerindeki sıfatlar için tipik olan kavramsal te-

melleri ve gramatikal de erleri de gösterebilirler. Fakat bunun, ilgili dilde

'sıfat' diye ayrı bir sözcük türünün kurulms ı için yeterli bir temel olu tur-

du u d

Eski Do u Türkçesi ve Modern Güney Sibirya Türkçesini de kapsayan ço u Türk dili ara tırmaları, Kaare Grönbech'in Türkçede 'ad' ve 'sıfat' ayrımını radikal bir ekilde reddetmesinden oldukça etkilenmi tir (1936: 2, 24, 26-27). Grönbech, tartı ılan ayrımı gerektirecek biçimsel, sözdizimsel ya da anlamsal hiçbir farklılık tanımaz. Türkçe ad soyluların, aynı zamanda hem adlar hem de sıfatlar oldu u iddia edilir. Sıfat olarak gösterilen sözcükler sıkça adı özellikler gösterdiklerinden di er ad soylulardan ayrılmazlar. Grönbech'in, Türkçe'de ad ve sıfat ayrımın bulunmadı ı yönündeki iddiasının nedeni, a a idaki alıntıdan da anla ılaca ı üzere, adların ve sıfatların kavramsal olarak ayırt edilmesindeki yetersizliktir:

Bunun nedeni, kavramsal olarak da adlar ve sıfatlar arasında ayırım yapılamamasıdır. Adlar bir varlı ı veya e yayı de il, ne ad ne de sıfat olarak kesinle tirilmemi belirsiz bir çerçevede kavramları gösterirler; bu da, aynı eyin bir e yayı mı yoksa niteli i mi olu turdu u vurgulanmadan kavramdan söz edilmesi anlamına gelir (1936: 2).

Türk dil mantı na göre bir ve aynı olarak görülen eyi, biz bazen u, bazen öteki bakı açısından inceliyoruz /.../ Bütün diyalektlerde bizim sadece ad olarak algılayabilece imiz 'sıfatlara' rastlanabilir. Bir kelimenin hangi gruba dahil oldu u konusunda sık sık çaresiz kalmaktayız (1936:24).

Bazı Türkologlara göre, modern diller Türkçe dı ı etkiler altında sıfat kelime türünü geli tirmektedir. Nitekim Nikolay A. Baskakov, son yıllara kadar zarflardan ve adlardan çok az ayrıldı mı dü ündü ü sıfatların Modern Altayca gibi dillerde, konu manın ba ımsız bir parçası olarak geli me e ili mi gösterdi ini iddia eder (1958: 60).

Türkçe sıfatların ad, adların da sıfat olarak serbestçe kullanıldı ı sık sık ileri sürülmü tür. Bu görü e Türkçe gramerlerde sıkça rastlanır. Bkz. Robert Godel (1945: 45). "Sıfattan ada veya addan sığata geçi çok serbesttir; aynı durum türemi sözcükler için de geçerlidir". Ancak yapısalcı Lloyd B. Swift gramerinde, okuyucuyu sözü edilen bu sözde yanlı lıktan kurtarmak ister: "Türkçe'de belirli bir sözcü ü bir kez sıfat olarak tanımlayan bir ki i, bu sözcü ün ad i leviyle de kullanıldı mı gördü ünde, yanıldı ından neredeyse emin olur ve 'sıfatlar ad i levi görüyorlar' diye mırıldanmaya ba lar." Swift 'ad' ve 'sıfat' terimlerini reddeder, çünkü bunlar "genel olarak ne biçimsel türü ne de i levsel türü tarif eder; gerçekte 'konu manın bir parçası' olarak ifade edilen bir çe it melez türü tarif eder" (1963:3). O, birbirinin yerine geçen farklı sözdizimsel türlere ad soylu demeyi tercih eder, ör. sözdizimsel

‘ad soylular’ ve ‘sıfatsılar’ (1963:188). Türkçe sıfatlar üzerine tartışmalar için bkz. Johanson 1990:187-192.

1.3. Anlamsal ve edimbilimsel yaklaşımlar

Bazı gramerciler adları ve sıfatları yalnızca anlamsal esaslara göre ayırt ederler. Onlar herhangi bir sözcüğün bir nesneyi karılaması durumunda ad, duran bir niteliği belirtmesi halindeyse sıfat olduğunu söylerler (Isxakov & Pal’mbax 1961:178).

Bazı Türkologların iddialarına göre, ad ve sıfat arasındaki ayrım edimbilime [pragmatik] bırakılmalıdır. Marcel Erdal’a göre, “Eski Türkçede ve diğer tipik Türk dillerinde” ikisi arasında net bir sınırlama mümkün görünmemektedir. Daha ziyade, ara basamaklar ve belirsizliklere sahip ama bir durum söz konusudur. “Sorun, belirli bir sözcüğün yalnız ad veya yalnız sıfat olarak kullanımlara dahil edilebilir olması değil, bilakis, metnin ikisi arasında seçim için bir ip ucu vermediği durumlarda alıcının ya da okuyucunun sözcüğü nasıl anladığıdır” (1991: 132, dipnot 187). Sözcük türlerini söylemedimbilim esaslarna göre tanımlayan kaynaklarla karşılaştırınız. Örneğin Hopper & Thompson 1984 ve Thompson 1989.

1.4. Prototipik adlar ve sıfatlar

Türkçede birçok ad soylunun ‘ad’ ve ‘sıfat’ sözcük türlerinde düzenli olarak yer almadığı, ama her ikisinin de özelliklerini gösterdiği düüncesi, bazı dilbilimcileri problemi *prototip teorisi* çerçevesinde ele almaya yöneltmektedir. Böylelikle Türkçede sıfatların ayrı bir sözcük türünü oluşturmadığı; tersine ad soyluların, geniş ve gerçekte belirsiz bir ara parçaya izin veren *prototipik* ad ve *prototipik* sıfatların bir devamını oluşturdukları ileri sürülmüştür (Braun & Haig 2000: 91).

Bu, adları ve sıfatları ayırt edebilmek için iyi bir çıkış noktasıdır. Ben daha önceki bir çalışmamda, bu dil öğelerinin sistemli bir şekilde ortaya çıkarılması için tek ihtimalin ad soyluları belirli sözdizimsel seviyelere yakınp yakı mamalarına göre sınıflandırmak olduğunu iddia etmiştim (Johanson 1990: 190). “Ad” terimi, öncelikle ad öbeklerinin başlığı [head] gibi, belirli sözdizimsel boyluklarda tipik biçimde oluşan sözcükler için ve “sıfat” da, tipik olarak niteleyici [modifier] boyluklarında oluşanlar için kullanılabilir. Böylelikle alt türler, bu temel sözdizimsel seviyelerdeki tipik ve tipik olmayan özellikler temelinde kurulabilir.

1.5. Günümüzdeki yaklaşım

Bu çalı mada ba vurulan yakla ım yine de prototip teorisi anlayı ndan farklıdır. Sözcük türlerine dahil olma kriterleri Rusça ve İngilizce gibi diller için geçerli olanlardan kısmen farklı olsa da, benim kendi görüşüm her zaman Türkçede ad ve sıfatların birbirinden ayırt edilebilece i yönünde olmu tur. Ad ve sıfatlar bazı ortak kriterlere uyarlar ve hatta aralarındaki sınırların belirsiz oldu u durumlar da olabilir, ancak birçok sözcü ün bu iki türden birine ait oldu u belirlenebilir. A a ıdaki tipolojik tartışma büyük oranda R. M. W. Dixon'un çalı masına dayanmaktadır (1977, 1982, 2001).

2. Anlamsal özellikler

2.1. Adların anlamsal özellikleri

Farklı anlambilimsel özellikler açısından adlar, varlıkları, yani birini ya da bir eyi göstermek için kullanılan sözcüklerdir. Bu tür kelimeler *ne?* ve *kim?* sorularını cevaplarlar. Ör. Altayca, Hakasça, orca *kem*, Tuvaca *gım* “kim”, Altayca *ne(me)*, Hakasça *nime*, orca *no*., Tuvaca *çü* “ne”.

Diller arasında, belirli unsurları gösteren sözcükler, örne in insanları, vücut organlarını, bitkileri, hayvanları, gök yüzüyle ve çevreyle ilgili varlıkları, e yaları kar ılayanlar, tipik olarak türüyle ili kilendirilirler. Sözcük türleriyle ilgili tartışmamız açısından, canlıları, vücut organlarını, fiziksel objeleri, do al olguları kar ılayan Güney Sibirya Türkçesi sözcüklerini ad farz etmek akla uygundur. Bunların morfosentaktik özellikleri, anlamsal görünümleri pek tipik olmayan sözcüklerin türlerine karar vermemize yardımcı olabilir.

Güney Sibirya Türkçesinde canlıları kar ılayan sözcük örnekleri: Hakasça *kizi*, Altayca, Tuvaca *kiji* ‘ki i’; Altayca *bala*, Hakasça, orca *pala* ‘çocuk’; Altayca, orca, Tuvaca *qıs*, Hakasça *xıs* ‘kız’; Altayca, Hakasça, orca *at* ‘at’, Tuvaca, Tofaca *a’t* ‘at’; Altayca, Tuvaca, Tofaca *balıq*, orca *palıq*, Hakasça *palıx* ‘balık’; Altayca *tülkü*, Hakasça, orca *tülgü*, Tuvaca *dilgi* ‘tilki’; Altayca *qoyon*, Hakasça, orca *qozan*, Tuvaca *godan* ‘tav an’; Altayca, orca, Tuvaca, Tofaca *qu*., Hakasça *xu*: ‘ku u’; Altayca *uy*, Hakasça *nek*, orca *nek*, Tuvaca *inek* ‘inek’; Altayca, orca, Tuvaca *quş*, Hakasça *xus* ‘ku ’.

Vücut organlarını kar ılayan sözcük örnekleri: Altayca, Tuvaca *baş*, orca *paş*, Hakasça *pas* ‘ba ’; Altayca *yürek*, Hakasça, orca, Tuvaca *çürek* ‘yürek’; Altayca, Hakasça, orca, Tuvaca *sö:k* ‘kemik’; Altayca, orca *qol*, Hakasça, Tuvaca *xol* ‘el, kol’; Altayca, Hakasça, orca *sayal* ‘sakal’.

Fiziki nesnelere ve do al olguları kar ılayan sözcük örnekleri: Altayca *tu:*, Hakasça, orca *taγ*, Tuvaca *day* 'da '; Altayca, orca *ayaş*, Hakasça *ayas*, Tuvaca *ıyaş* 'a aç'; Altayca, orca, Tofaca *taş*, Tuvaca *daş* 'ta '; Altayca, Hakasça *sap*, Tuvaca, Tofaca *sı'p* 'sap'; Altayca, Hakasça, orca *köl*, Tuvaca *xöl* 'göl'; Altayca *yer*, orca, Hakasça *çir*, Tuvaca *çer* 'yer'; Altayca *toş*, Tuvaca *doş*, Hakasça *pus*, orca *mus* 'buz'; Altayca *yımirtqa*, Hakasça *numurxa*, orca *nbirtqa*, Tuvaca *çu:ra* 'yumurta'; Altayca, orca *qar*, Hakasça, Tuvaca *xar* 'kar'; Altayca, Tuvaca *bulut*, Hakasça, orca *pulut* 'bulut'; Altayca, Hakasça *tura*, Tuvaca *baji*, Tofaca *ö* 'ev'; Altayca *yol*, orca *çol*, Tuvaca, Tofaca *oruq* 'yol'; Altayca *keme*, Hakasça *kime*, orca *kebe*, Tuvaca *xeme* 'kayık', Altayca, Hakasça *altın*, Tuvaca *a'ldın* 'altın'; Altayca *küümüş*, Hakasça *küümüš*, Tuvaca *mö gün* 'gümü '; Altayca *su:*, Hakasça, Tuvaca *su* 'su', Altayca, Hakasça, Tuvaca *süt* 'süt'; Altayca, Hakasça *kün*, Tuvaca *xün* 'güne '; Altayca *temir*, Hakasça *tim r*, orca *tebir* 'demir'; Altayca *malta*, Hakasça *paltı*, Tuvaca *baldı*, Tofaca *sü e* 'balta', Altayca *salqın*, Hakasça *çil*, Tuvaca *xat* 'rüzgar', Altayca, Hakasça, Tuvaca *a* 'av (vah i hayvan)'.

2.2. Sıfatların anlamsal özellikleri

Sıfatlar her eyden önce, insanların veya e yaların nasıl oldu unu göstere rek, varlıkların özelliklerini betimlerler. Sıfat türü için kriter olabilecek anlamsal bir test *nasıl, ne çeşit*, Altayca *qandıγ*, Hakasça *xayday*, orca *qaydıγ*, Tuvaca, Tofaca *qandıγ* gibi sorularla sa lanır. Bu soru sözcükleri, istenilen bilgilerin bir sıfatla ifade edilen cevaplarını ortaya çıkarır. E er beklenen cevap bir adsa, bunlar uygun de ildir.

Diller arasında belirli anlamsal kategorilerin sözcükleri, sıfat türüyle yakından ba lantılıdır. Bizim sözcük türleriyle ilgili tartı mamız, Güney Sibirya Türkçesinde bu tür anlamsal kategorilere dahil olan sözcüklerin sıfat oldu u varsayımından ba lar. Bunların morfosentaktik özellikleri, anlamsal görünümleri pek tipik olmayan kelimelerin türlerine karar vermemize yardımcı olabilir.

Sıfatlarla tipik olarak ili kili olan çekirdek anlamsal kategoriler boyut ('büyük', 'küçük', 'uzun', 'yüksek', 'geni ', 'derin' vb.), ya ('yeni', 'genç', 'ya lı' vb.), de er ('iyi', 'kötü' vb.) ve renk ('siyah', 'beyaz', 'kırmızı' vb.) ifadelerini kapsar.

Çekirdek anlambilimsel kategorileri temsil eden bazı sözcük örnekleri: Altayca *yi:t*, Hakasça *çi:t*, Tofaca *ni:t*, Tuvaca *anıyaq* 'genç'; Altayca *ya ı*, Hakasça, orca *na:*, Tuvaca *ça:* 'yeni'; Altayca *sarı*, Hakasça, orca,

Tuvaca *sarıy* ‘sarı’, Altayca, orca, Tuvaca *qızıl*, Hakasça *xızıl* ‘kırmızı’; Altayca *d’a:n*, Hakasça, orca, Tuvaca *uluy* ‘büyük’; Altayca *d’aqşı*, orca *çaqşı*, Hakasça *çaxşı*, Tuvaca *eki* ‘iyi’; Altayca, orca, Tuvaca *so:q*, Hakasça *so:x* ‘so uk’, Altayca, Hakasça, Tuvaca *tar* ‘dar’; Altayca, orca, Tuvaca, Tofaca *semis*, Hakasça *sim s* ‘i man’.

Çekirdek olmayan kavramlarda, sözcük türü üyeli i diller arasında, örne in Türkçe ve İngilizce ya da Rusça arasında, farklı olabilir. Sıfat türüne oldukça sıkı ba lı olan ikincil anlamsal türler, fiziksel özellik ve hız ifadelerini kapsar.

Fiziksel özellik ve hız kategorisine ait bazı örnekler: Altayca *qatu*, Hakasça *xatıy*, orca *qadıy*, Tuvaca *qa’dıy*, Tofaca *qa’tıy* ‘kati’; Altayca *d’ımjaq*, Hakasça *nımzax*, orca, Tuvaca *çımçaq*, Tofaca *çımçjaq* ‘yumu ak’; Altayca *u:r*, Hakasça, orca, Tuvaca *a:r* ‘a ır’; Altayca *aru*, Hakasça, orca, Tuvaca, Tofaca *arıy* ‘temiz’; Altayca *izü*, Hakasça *z g*, orca *izig*, Tuvaca *iziy*, Tofaca *i’siy* ‘sıcak’; Altayca *açu*, Hakasça, orca *açıy*, Tuvaca *ajıy*, Tofaca *açjıy* ‘ek i, acı’, Altayca *o:ru*, Hakasça *ayırıy*, orca *ayrıy*, Tuvaca, Tofaca *a:ri* ‘hasta’, Altayca *ölgön*, orca *ölgen*, Hakasça *ölig*, Tuvaca *öliiy* ‘ölü’; Altayca *türgen*, Tuvaca *dürgen*, orca *tabıraq*, Hakasça *tabırax* ‘hızlı’; Altayca *ara:y*, Hakasça *ay ırın*, orca *kengerek*, Tuvaca *o:jun* ‘yava ’.

3. Da ılımsal özellikler

Da ılımsal özellikler bakımından, cümledeki kimi gramatikal bo luklar adların ve sıfatların her ikisiyle de doldurulabilir. Her ikisi de bir yüklem [predicate], bir bildirme tümleci [copula complement] ve bir yüklem tümleci [predicate complement] olarak kullanılabilir. Bunlar, bir ba öge [head] ve bir niteleyici [modifier] isteyen *sıfat* artı *ad* yapısındaki ad öbeklerinde tipik olarak bulunur. Tipik bir ad öbe i, ba öge olarak bir ad bulundurur. Ör. Altayca *yi:t u:l* [genç çocuk], *bay kiji* [zengin ki i], Hakasça *pözik tay* [yüksek da], Tuvaca *iziy şay* [sıcak çay], *aq bulut-tar* [beyaz bulut-ÇK], Tofaca *uluy taş* [büyük ta], orca *köp qalıq* [çok halk].

Ba öge konumu öncelikli olarak isme aitken, niteleyici konumu da öncelikle sıfata aittir. Bununla birlikte, bazı artlar altında, adlar ve sıfatlar her iki bo lu u da doldurabilir.

Sıfatların tipik kavramsal özelliklerine sahip olan ve tipik bir ekilde niteleyici i levi gören unsurlar, ba öge olarak da kullanılabilir. Ör. Altayca *bay* [zengin] ‘zengin ki i’, *pöz k-ter* [yüksek-ÇK] ‘yüksekler’, Hakasça *kiçig-ler* [küçük-ÇK] ‘küçükler’, Tuvaca *qızıl-dar* [kırmızı-ÇK] ‘kırmızılar’.

Adların tipik kavramsal esaslarına sahip olan ve tipik olarak ad öbeklerinin ba ögesi i levini gören unsurlar, niteleyici gibi de kullanılabilirler, ör. orca *qız pala* ‘kız çocuk’, *a çı kiji* ‘avcı ki i’.

Ancak bu da ılımsal özellik, ‘adların sıfat olarak kullanılabilmesi’ anlamına gelmez. Adların ve sıfatların her ikisi de, hem niteleyici hem de ba öge bo lu unda bulunabilseler dahi, bu varyasyonun artları, görece imiz gibi, oldukça farklıdır.

4. Sıfatların morfosentaktik durumları

Türkçe sıfatlar ad öbeklerinin ba ögesi gibi kullanıldıklarında, adların tipik morfosentaktik özelliklerini sergilerler. Örne in, adlarla aynı çekim morfolojisini kullanırlar. Katılan [argument] konumundaki Türkçe adlar sayı, durum ve iyenin ki i ve sayısına göre çekimlenirler. Ad öbeklerinin sözdizimsel i levlerini gösteren bu belirti, ba öge rolünü üstlenen sözcü ün sonunda bulunur. Bu sebeple, ba öge niteleyicisi olarak adların önünde kullanılan sıfatlar, söz konusu belirtileri [markers] almazlar, sadece yalın biçimde kullanılırlar, ör. Tuvaca *bedik day* [yüksek da], *bedik day-lar-da* [yüksek da -ÇK-BLN] ‘yüksek da larda’. Bununla birlikte sıfatlar, ad öbeklerinin ba ögesi olarak kullanıldıklarında, adların aldı ı aynı belirtici ekleri alırlar, örne in durum, sayı ve iyelik açısından çekimlenirler. Hakasça *kiçig-ler-ibis-te* [küçük-ÇK- YL.2ÇK-AYR.] ‘bizim küçüklerimizden’, Tuvaca *qıryan-nar- a* [ya lı-ÇK-YNL] ‘ya lı insanlara’. Eski Do u Türkçesi *eğgü-g* [iyi-YL.2TK] ‘senin yararın’, *aq-ıy* [beyaz-AKZ] ‘beyaz [at]’ ile kar ıla tırın.

Bu ekler, sıfatlarca ifade edilen özellikleri tanımlamaksızın, ad öbeklerinin yalnızca sözdizimsel i levlerini belirtirler. Di er taraftan, ad öbeklerinin ba ögesi olarak kullanılan sıfatlar, sıfatlar için tipik olan di er sözdizimsel özellikleri de sürdürürler, mesela bir zarf tarafından derecelendirilme imkanı; Tuvaca *dıqa uluy-lar* [çok büyük-ÇK] ‘çok büyük olanlar’.

5. Sıfatların ikincil anlamsal i levleri

Yukarıda, Türkçe sıfatların öncelikle varlıkların özelliklerini betimledikleri ifade edilmi ti. Bununla birlikte sıfatlar, herhangi bir ad olmaksızın, bütün bir ad öbe inin yerini tuttuklarında, ikincil bir anlamsal i leve de sahip olurlar. Bunların kullanımı, bazı söylem artları altında temel ad unsurunun atıldı ı, mesela betimlenen varlı ın açıkça söylenmedi i ancak ba lamdan te his edildi i eksilti durumlarla sınırlı de ildir. Türkçe sıfatlar, ad öbeklerinin

ba ögesi olarak varlıkları ileri derecede sistematik bir ekilde göstermek için, gerçek manada adla ma e ilimindedirler. Ör. Hakasça *çi:t*, Tofaca *ni:t* ‘genç’ → ‘genç ki i, delikanlı’. Bu tür durumlarda sıfatlar, *ad gibi* de il, bilakis *ad olarak* kullanılırlar.

Bu olgu, birincil i levden ikincil i leve belirtisiz bir aktarımın, hiçbir türetme ögesinin kullanılmadı ı bir adla ma sürecinin sonucu olarak görülebilir. Birincil i levlerinde sıfatlar, herhangi bir varlı ın bir özelli ini belirtirler. İkincil i levlerindeyse bu özelli i ta ıyan varlı ı, sıfatın birinci anlamı ile karakterize edilen ki i ya da nesneyi belirtirler. Bu süreç, *gibi/benzer*’den *gibi/benzer olan kişi/nesneye* dönü meyi içerir. Bu, belirtisiz adla manın gerçekle tirilebilirli i Türk dilleri arasında de i iklik gösterir. Prensipde bu durum, göndergenin belirli karakteristik özelliklerine ba lıdır.

Belirtisiz adla ma, temsil edilen varlıklar canlılar, özellikle de insanlarsa ço unlukla mümkün olmaktadır: *gibi/benzer olan ki i*. Ba ögesi olmayan *uluy* ‘büyük’ gibi bir sıfat, ‘büyük olan bir kimse’ olarak da yorumlanabilir. Ba ka örnekler: Altayca *bay*, orca *pay* ‘zengin’ → ‘zengin ki i’, Altayca *qortuq* ‘korkak, yüreksiz’ → ‘korkak ki i’, Tuvaca *ma:dir* ‘cesur, kahraman’ → ‘kahraman’, *öliiy* ‘ölü’ → ‘ceset’, Altayca *o:rı an* ‘hasta’ → ‘hasta ki i’, Tuvaca *qırıyan* ‘ya lı’ → ‘ya lı ki i’.

Kökenin ve uyru un gösterilmesi sık sık adla mı sıfatlarla yapılır, ör., Altayca, Tuvaca *orus*, Hakasça *oris*, orca *qazaq* ‘Rus’; Tuvaca *qıdat* ‘Çinli’, *mo:l* ‘Mo ol’, *yaqut* ‘Yakut’. Eski Do u Türkçesindeki u sıfatlarla kar ıla tırınız: *türk*, *oıuz* ve *qırqız*; *türk begler* ‘Türk beyler’, *oıuz yayı* ‘O uz dü man’, *qırqız qayan* ‘Kırgız ka an’. Avrupa dillerinde de adla mayla ilgili birçok benzer durumun oldu una dikkat ediniz, ör., *the English*, *les Français*, *die Deutschen*, *russkie*.

Gösterilen varlık, *gibi/benzer olan şey* anlamında insan olmayan bir unsur da olabilir, ör. Hakasça *ax*, Tuvaca, Tofaca *aq* ‘ak, beyaz’ → ‘akı’ (bir yumurtanın, gözüün); Hakasça *pöl k* ‘bölünmü ’ → ‘bölük, parça’; Altayca, orca *artıq*, Tuvaca *a’rtıq*, Hakasça *artıx* ‘artık, geriye kalan’ → ‘geriye kalan ey, kalıntı’; orca, Tuvaca *ayas* ‘açık’ → ‘açık hava’; Altayca, orca, Hakasça, Tuvaca *so:q* ‘so uk’ → ‘so uk hava’. Eski Do u Türkçesinde *soıy-* ve Türkçe *soğuktaki* durumlarla kar ıla tırınız. Adla an sıfatlar sık sık yer ve mesafeyi temsil etmek için kullanılır. Ör. Tuvaca *delgem* ‘geni , ferah’ → ‘geni , açık alan’; Altayca *qara uy*, orca *qaraşqı* ‘karanlık’ → ‘karanlık yer’; Altayca *ıra:q* ‘uzak’ → ‘uzak yer’, ör. *ıra:q-ta* [uzak-BLN] ‘uzaktan’.

bilig, Bahar / 2004, sayı 29

serü:n, Hakasça *siren*, orca *sere:n*, Tuvaca *seri:n* ‘serin’ → ‘serinlik’; Altayca *çirik*, Hakasça *r k*, orca *irik*, Tuvaca *çirik* ‘çürük’ → ‘çürüklük’; orca *poş* ‘özgür’ → ‘özgürlük’, *şım* ‘sessiz’ → ‘sessizlik; Tuvaca *qur a* ‘kuru’ → ‘kuraklık’; Tofaca *xılın* ‘kalın’ → ‘kalınlık’; *öl* ‘nemli’ → ‘nem’.

Eski Do u Türkçesi sıfatlarının soyutluk olan üçüncül i levleri ile kar ıla tırımız. Ör., *eđgü* ‘iyi’ → ‘iyilik, fayda’, *arry* ‘temiz, saf’ → ‘temizlik, saflık’, *ké* ‘geni’ → ‘genilik’, *teri* ‘derin’ → ‘derinlik’, *be igü* ‘sonsuz’ → ‘sonsuzluk’, *bek* ‘katı’ → ‘katılık’, *kértü* ‘do ru’ → ‘do ruluk’, *bedük* ‘büyük, iri’ → ‘büyüklük’, *kergek* ‘gerek’ → ‘gereklilik’, *qara yu* ‘karanlık’ → ‘karanlık’, *yılıy* ‘sıcak’ → ‘sıcaklık’, *çın* ‘gerçek’ → ‘gerçeklik’, *açry* ‘acı’ → ‘acılık’.

Günümüz Güney Sibiry Türk dillerinde oldu u gibi, üçüncül soyut kullanımlarında bu tür sözcükler, genellikle niteli in ta ıyıcısını belirten bir iyelik eki ile belirtilenirler. Erdal, ‘Eski Türklerin görüldü ü kadarıyla, ta ıyıcısı belirsiz soyut adları fazla kullanmadıkları’ sonucuna varır (1991:126). Erdal, Eski Türklerin de ‘Homer Yunancası gibi soyut dü ünceler tasarlamada yetersiz olmu olabilecekleri’ ihtimalini dü ünür, ancak ‘Çin’deki di er “dil kümeleri”yle birlikte, soyut adlar ve sıfatlar için tek bir biçim kullanma yolundaki tipolojik karakteri payla mı olabileceklerini’ daha akla yakın bulur. Bahsedilen durum, Çince’den kopyalanan *çın*, ‘do ru’ → ‘do ruluk’ örneğinde (kr . *çın* ~ *şın* ~ *sın* yukarıda) söz konusu olabilir.

7. Sıfatların birincil, ikincil ve üçüncül i levleri

Özetle söylenebilir ki birçok sıfat birincil, ikincil ve üçüncül i levlerden olu an üçlü bir i levsel kalıba sahiptir. Örnekler: Hakasça *çayım* (1) ‘yakın’, (2) ‘yakın olan ki iler/ eyler (yer, kom u, akraba, vb.)’, (3) ‘yakınlık’; Altayca *o:ru*, Hakasça *ayırry* (1) ‘hasta’, (2) ‘hasta ki i’, (3) ‘hastalık’; Altayca *qaraçqı*, *qara uy*, orca *qaraşqı*, Tuvaca *qara uy* (1) ‘karanlık’, (2) ‘karanlık yer’, (3) ‘karanlık’; Altayca *qortuq* (1) ‘yürekli’, (2) ‘cesur ki i’, (3) ‘yüreklilik’; Altayca, Hakasça *tar* (1) ‘dar’, (2) ‘dar yer’, (3) ‘darlık’; Altayca, orca, Hakasça, Tuvaca *so:q* (1) ‘so uk’, (2) ‘so uk hava’, (3) ‘so ukluk’; Altayca, Tuvaca *tere* (1) ‘derin’, (2) ‘derin yer’, (3) ‘derinlik’.

Eski Do u Türkçesindeki birçok sıfatta bulunan eski üçlü kalıpla kar ıla tırımız. Ör., *yayıq* (1) ‘yakın’, (2) ‘kom u’, (3) ‘kom uluk’; *eğgü* (1) ‘iyi’, (2) ‘iyi olan ki i ya da nesne’ (3) ‘iyi olma özelli i’; *uz* (1) ‘becerikli’, (2) ‘usta, sanatçı’, (3) ‘beceriklilik, ustalık’; *alp* (1) ‘güçlü’, (2) ‘güçlü olan kimse, sava çı’, (3) ‘güçlülük’; *yayı* (1) ‘dü manca’, (2) ‘dü man olan kimse/nesne’,

(3) ‘dü manlık, dü man olma özelli i’; (1) *yo:q* ‘yok’, (2) ‘hiçbir ey’, (3) ‘yokluk’.

8. Ad öbeklerinin niteleyeni olarak adlar

Ad öbeklerinde niteleyici bo lu unu dolduran adların durumları, sıfatların buraya kadar tartı ılan ikincil ve üçüncül i levlerinden farklıdır. Adlar niteleyici konumunda iken, sıfatla madan, sınırlı özelliklerle i lev görürler.

Örnekler: Altayca *temir yol*, orca *tebir çol*, Tuvaca, Tofaca *demir oruq* [demir yolu] ‘demir yolu’; Altayca *taş tura*, Hakasça *tas tura*, Tuvaca *daş baji* [ta ev]; Altayca *ayaş tura*, Hakasça *ayas ib*, orca *ayaş em (iü)*, Tuvaca *ıyaş baji* [odun ev]; Altayca *altın yüstük*, orca *altın çüstük* [altın yüzük]; Altayca *toş qır* [buz da] ‘buz da ı’, *taş kömür* [ta kömür], *kirpiç çay* [tu la çay]; orca *qıs qarındaş* [kız karde], *er qarındaş* [erkek karde]; *qız pala* [kız çocuk].

Daha önceki çalı mamda bu i levden ‘özde lik e lemesi’ [identity apposition] olarak bahsetmi tim (Johanson 1990: 190). E leme kriterleri için bkz. Hansjakob Seiler 1960. Bunlar psikolinguistik kaynaklı olmadıkları gibi ço unlu un bu konuda bir anla maya varmı olmasına da ba lı de illerdir (kr . Braun & Haig 2000:91). Tartı ılan niteleyici [modifier], ad öbeklerinin ba ögesini tamamlayan ve onunla uyumlu, iste e ba lı bir ögesidir. Niteleyici konumu sıfatların önceli i oldu u için, bu konumda ortaya çıkan adlar yanlı lıkla sık sık sıfat olarak de erlendirilmi tir. Ancak, asli kullanımdan ikincil bir ‘niteleyici’ kullanımına de i me addan sıfata bir geçi de ildir. Türkçe adlar, sıfatsız anlamlar ve i levler elde edebilmek için açıkça türetme eklerine ihtiyaç duyarlar. Ad öbeklerinde, niteleyici konumda ortaya çıkan adlar, belirtisiz türeme evreleriyle biçimlenmi ya da bazı uzun gramatikalle me süreçleri sonunda sıfat olarak kullanılmalarını sa layan izlerden yoksun kalmı sıfatlar de ildirler. Bunlar hala varlıkları ifade ederler; nitelikleri de il. Böylelikle de tamladıkları adla beraber bir çe it birlik olu tururlar.

Asıl gerekli olan, niteleyici [modifier] ve ba [head] arasında sa lanan e it bir ili kidir. Ba ın göndergesi niteleyici tarafından belirtilen varlı a ya sahiptir ya da o varlıktan olu ur. Niteleyici konumundaki adlar, nitelikleri betimleme i ini sıfatların yaptı ı yolla yapmazlar; bunlar nitelenen varlı ın, tanımladıkları varlı ın tipik bazı özelliklerine sahip oldu unu ifade etmezler; ancak gerçekte, nitelenen varlı ın *ondan oluştuğunu* ifade ederler. Bu nedenle, Tuvaca *ıyaş* ‘tahta’ ‘tahtalı’ de ildir, *daş* ‘ta ’ ‘ta lı’ ve *demir* ‘demirli’ de-

İldir. Hakasça *xıs pala* ‘kız çocuk’ anlamındadır, kr . İngilizce *babyish girl* ‘bebeksi kız’, *childish girl* ‘çocuksu kız’, *a girl for baby* ‘bebekler için kız’; fakat *baby girl* ‘bebek kız’. Benzer ekilde, orca *kümüş çüstük* ‘gümü yüzük’ gümü ten yapılı bir yüzü e delalet eder. Altayca *kirpiç çay* ‘tu la çay’, tu la ekinde olan yani sertle tirilmi ve dikedörtgen ekil verilmi çay yapraklarıdır.

Neredeyse bütün sıfatlar ad öbeklerinde niteleyici konumunda i lev görebilirken, addan niteleyicilerin uygulanabilirli i sınırlıdır. Bahsedilen sınırlılıklardan dolayı özde lik e leycileri [identity appositions] gibi kullanılan adların, sık sık, varlı ı meydana getiren materyali belirtmesi çok do aldır, örneğin ‘ta ’, ‘tahta’, cinsiyet için ‘kadın’, ‘adam’ vb. ve Dixon (1982) tarafından belirtilen anlamsal alt gruplar.

Özde lik e lemeleri bütün Türk dillerinde iyi bilinir, örneğin Türkiye Türkçesi *kadın polis*. Eski Do u Türkçesindeki benzer örnekler ise: *qa -ım qayan* [baba- YL 1T. ka an] ‘babam ka an’, *temir qapı* ‘demir kapı’, *qız oğul* ‘kız evlat’. Bunlar Grønbech’in iddia etti i gibi *aq at* ‘beyaz at’ ve *eđgü el* ‘iyi ülke’ (1936: 24, 27) ile aynı yolla biçimlendirilmi yapılar de ildir. *aq* ve *eđgü* sıfatlarının rolleri, *temir* ve *qız* adlarınınkinden, ayrı ayrı kendi ad öbekleri içinde, dü ündürücü oranda farklılık gösterir.

Ba ögenin ad oldu u durumlarda, niteleyici-ba sırası *değiştirilemez*. Bir ad öbe i Tuvaca *qızıl bolyaş kök qarandaştar* ‘kırmızı ve mavi kalemler’ örneğinde oldu u gibi sıfat cinsinden birçok niteleyiciyi içerebilirken, birden fazla ad cinsinden niteleyiciyi kapsayamaz. Hatta, ad cinsinden niteleyiciler ve sıfat cinsinden niteleyiciler birbirleri ile koordine edilemezler. Böylelikle Tuvaca *çaraş bolyaş a:r örtektiğ bilzek* ‘güzel ve pahalı bilezik’ örneğindeki gibi sıfatları birbirleri ile koordine etmek mümkünken; **çaraş bolyaş altın bilzekras*

9. Sıfatların di er karakteristikleri

Bu bölümde ek olarak sıfatların birkaç karakteristik özelli inden bahsedilecektir.

9.1. yelikli yapılara katılabilme

Türkçede ad türü için önemli bir kriter *ad + ilgi eki + ad + iyelik imleri* türündeki iyelikli yapılara ve *ad + ad + iyelik imleri* türündeki iyelikli birleklere katılabilme imkanındır, örnek: Tuvaca *bajı -nı eji-i* [ev-GEN kapı- YL.3K] ‘evin kapısı’, *bajı eji-i* [ev kapı- YL.3K] ‘ev kapısı’, Altayca *bıçaq-tu sab-ı* [bıçak-GEN sap- YL.3K] ‘bıça ın sapı’, Tuvaca *bijek sı’v-ı* [bıçak sap- YL.3K] ‘bıçak sapı’, Tofaca *süye sı’f-ı* [balta sap- YL.3K] ‘balta sapı’. Adlar iyelikli yapılarda di er adlarla birlikte yer alırlar. Halbuki özde lik e leycisi i leviyle kullanılan adlar, ba ögeleriyle birlikte iyelikli birle ikler olu turmazlar; sadece onlarla yan yana gelirler.

Sıfatlar, nitelikleri betimlemek olan birinci i levleriyle bu iki bo lu un hiçbirinde bulunamazlar. İgili özelli in ta ıycılarını ya da soyut varlık olarak özelli in kendisini belirtecek biçimde adla mı ikincil ve üçüncül i levleriyle, her iki bo lukta da görülebilirler. Örne in Tuvaca *eki-ni eki-zi* [iyi- LG iyi- YL.3TK] ‘iyinin iyisi’ (iki adla mı sıfatın iyelikli birle kesi); Türkiye Türkçesi *hasta yatağ-ı* [hasta yatak- YL.3K] ve *akıl hasta-sı* [akıl hasta- YL.3K], ‘akıl hastası ki i’deki *hasta* ile kar ıla tırınız.

9.2. Zarf i leviyle kullanılması

Basit yapıdaki birçok sıfat adlardan farklı olarak, bir fiili niteleyip zarf i leviyle kullanılabilir. Örne in Altayca *yılı kiyin-*, Tuvaca *çılıy kettin-* [sıcak giyin-] ‘sıcak giyinmek’, Tuvaca *eki udu-* [iyi uyu-] ‘iyi uyumak’, Hakasça *suy tabrax ax-ça* [su hızlı ak-GZ] ‘su hızlı akar’.

9.3 Durum yönetimi

Varlıkların ili kilerini betimleyen sıfatlar hal ekleri veya sontakılar alarak, bu varlıkları gösteren katılanlar [arguments] olu tururlar. Örne in Tuvaca *başqa*, orca *paşqa*, Hakasça *pasxa* (+ ayrılma) ‘ötekinden/ba kasından’; Altayca *düzündeş*, Hakasça *tö:y*, orca *çü:nnig*, Tuvaca *dömey* (+ yönelme.) ‘-e benzer’; Altayca *qolbulu* (+ vasita) ‘ile ba lantılı’. Bu durum genellikle birine ya da bir eye yönelik davranı ları gösteren, insanla ba lantılı sıfatlarla ilgili bir durumdur. Davranı n yöneldi i ki i ya da nesneyi gösteren ikincil öge, bir hal eki veya sontakıyla belirtilenmi tercihli bir öbikle ifade edilebilir. Örne in Tuvaca *çorya:r* (+ yönelme) (bir eyle) ‘gurur duymak’.

Adla mı mesafe sıfatları, hal eklerini ve sontakıları yönetebilen tek adlardır. Örne in Altayca *bis-te ira:q* [biz-BLN uzak] ‘bizden uzak olan’, Hakasça *ma-ya: çayın-nar* [ben-YNL yakın-ÇK] ‘bana yakın olanlar’.

9.4. Zarflarla nitelendirilme

Sıfatlar zarflarla nitelendirilebilirler. Kolay derecelendirilebilen sıfatlar kullanıldığında, bu tür ön niteleyiciler sıfatlarının betimleyici içeriğini etkilerler. Örneğin Altayca sürekey yaq ı, Hakasça u a: çaxsı, Şorca ma at çaq ı, Tofaca o:da ek , Tuvaca dıqa eki ‘çok iyi’, Tuvaca qonçu so:q ‘çok soğuk’, a:joq ulu ‘çok büyük’, Şorca tı çü:nnig ‘çok benzer’, Hakasça tı tire ‘çok derin’.

9.5. Kar ıla tırma

Ölçülebilir nitelikleri betimleyen sıfatlar, üstünlük ve en üstünlük derecesine göre belirtilenebilirler. Tuvaca *uluy* ‘büyük’, *a’rtıq uluy* ‘daha büyük’, *e uluy* ‘en büyük’.

‘X, Y’den daha güzeldir’ tipi yapılarıdaki kar ıla tırma kalıbı, neredeyse sadece sıfatlarla doldurulur. Kar ıla tırmanın bir standardı olarak ‘kendisiyle kar ıla tırılan’ [comparand], ayrılma eki alarak, ilave öge gibi eklenebilir (Y’den). Örne in Altayca *mı-na ira:q* [u-AYR uzak] ‘undan uzak’, Hakasça *ay-da çarix* [ay-AYR parlak] ‘aydan parlak’, Tuvaca *baji -dan bedik*, Tofaca *ö -den bed k* [ev-AYR yüksek] ‘evden yüksek’.

En üstünlük derecesi [superlative], ‘en’ gibi bir i levsel sözcükle, analitik olarak yapılır. Örne in Hakasça *i çaxsı*, orca *e ne çaqısı*, Tuvaca *e (ne) eki* ‘en iyi’; Tuvaca, Tofaca *e uluy* ‘en büyük’. En üstünlük derecesi *ayrılma ekli adlaşmış bir sıfat* artı *yalın sıfat* eklindeki sözdizimsel birle meyle de ifade edilebilir. Örne in Tuvaca *eki-den eki* [iyi-BLN iyi] ‘en iyi’, *ma:dır-dan ma:dır* [cesur-BLN cesur] ‘en cesur’, Hakasça *ax-tan ax* [beyaz-BLN beyaz] ‘beyazdan beyaz’. Üçüncü bir seçenek ise adla mı iki sıfatın birle mesidir. Örne in Hakasça *çaxsı-nu çaxsı-zı*, Tuvaca *eki-ni eki-zi* [iyi- LG iyi- YL.3K] ‘en iyi’.

Adlar normalde bu imkanlardan yoksundur: Tuvaca **a’rtıq daş* ‘daha ta ’, **e daş* ‘en ta ’. Oysaki adla mı derecelendirilebilir sıfatlar bu sıfat özelliklerini sürdürürler ve böylece kar ıla tırmalı yapılara katılabilirler, örne in Altayca *e yaqısı-zı* [en iyi- YL.3K] ‘en iyisi’. E er ad niteleyiciler [noun modifiers] gerçekten sıfat olsalardı, üstünlük ve en üstünlük imlerini almak gibi derecelendirmenin gerektirdi i özellikleri göstermeleri gerekirdi.

Bazı varlıkların tipik niteliklerini ifade eden adların, bu nitelikleri betimlemek için kullanılabilirliği nadir durumlar da vardır. Hakasça *attarda artix at* [at-ÇK-ABL daha at] 'atların en iyisi'. Böyle varlıca özgü/bireysel kullanımlar *at*'in adlılığını çürütmez, tıpkı spanyolca *más brucha*'daki (büyücünün daha fazlası) *brucha*'nın, 'büyücü' adının adlılığını geçersiz kılmadığı gibi. Benzer şekilde zaman zaman bazı Türkçe adlar, farklı dereceleri tanımlanabilen özellikleri göstermek için kullanılırlar. Örneğin *efendi*, *çok efendi*, *daha efendi*, *en efendi*; kr. *en kral köfteci*, *daha bir kadın* (Braun & Haig 2000: 86).

9.6. Peki tirme ve küçültme elementleri

Adlardan farklı olarak Türkçe sıfatlar, peki tirme [intensifying] ve küçültme [detensifying] ile levli ekler veya çeşitli sözcükler alabilirler.

Peki tirme ekleri, verilen özelliğin *hayli*, *oldukça*, *özellikle* vb. yüksek derecelerini belirten, üstünlük veya benzeri ile levlere sahiptir. Böylelikle Eski Doğu Türkçesindeki *-rAK* sıfatlardan ve zarflardan üstünlük biçimleri türemiştir, örneğin *terin* 'derin' → *terin-rek* 'daha derin'; görünen tek istisna *beg* 'bey, yönetici'den türeyen *beg-rek* biçimidir (Erdal 1991: 62-63). Küçültme ekleri ve görevli sözcükler, çoğunlukla renklerde, özelliğin azlık [detensive] derecesini belirtirler, örneğin Tuvaca *sarıy* 'sarı' → *sarıy-zıma:r* 'sarımsı', *uluγ-zuma:r* 'büyükçe'; Tofaca *sarıy* 'sarı' → *sarıy-sıγ* 'sarımsı'; Hakasça *aq* 'beyaz' → *aγ-amdıx* 'beyazımsı', *xara* 'siyah' → *xara-mdıx* 'siyahımsı'. Hakasça *arax* 'biraz' sözcüğü de benzer bir şekilde sahiptir, örneğin *xızıl arax* 'kızılımsı'.

9.7. Kısmi peki tirme ikilemeleri

Kısmi peki tirme ikilemeleri biçim, renk ve diğer görülebilir özellikleri niteleyen sınırlı sayıda sıfat serisiyle gerçekleşir. Sıfatın ilk ünlü/ünsüz-ünlü dizisi artı bir ünsüz, çoğunlukla *p* ya da *m*, sıfatı

10. Yapım ekleri ile sıfatla tırma

Yapım ekleri, sözcüklerden belirli sözcük türleri türetme yetilerine göre sınıflandırılabilir. Zaman zaman, Türkçe sözcük yapımında sıfatların ve adların ayırt edilemeyece i iddia edilmi ; aynı eklerin bütün ad soylularla kullanıldı ı söylenmi tir (Grönbech 1936: 26).

Belirli Türkçe yapım eklerinin hem adlara hem de sıfatlara eklenebildi i do rudur. Örne in Türkçe *çocuk-luk*, *küçük-lük*. Ancak birçok yapım eki düzenli olarak sıfat türetir (Johanson 1998: 39-40).

Yerli Türkçe sıfatların ço u ya türemi tir ya da türemi biçimlere dayanır. Eski Do u Türkçesi metinlerinde bile basit sıfatlar bulmak zordur. Çekirdek anlamsal türler arasında sadece birkaç sıfat, örne in bazı renk sıfatları tek morfemli [monomorfemik] olabilir.

Günümüz Türk dillerinin birço unda oldu u gibi Güney Sibiry Türk dillerinde de ba ka dillerden kopyalanmı sıfat yapım ekleri bulunur. Örne in, Altayca *-ny*, *-skiy*, Hakasça *-nay*, *-skay* Rusçadandır. Zaman zaman, Türkçede 'sıfat' sözcük türünü kopyalanmı yabancı eklerin yaratmı oldu u iddia edilir. Gerçekte bu ekler, sadece sıfatla tırma envanterinin geni lemesine katkıda bulunmu lardır.

Türemi sıfatlar normal ko ullara göre, elbette belirtisiz adla maya u rayabirlirler. Örne in Tuvaca a692D0 Tc 1 4Tf0.2623 0 TD-0(tt0 Tw(sk)Tj/TT15246.2623 0 T

Türkiye Türkçesinde *arı*, *diri*, *katı*, *ölü*, *kuru* ile karılanan Eski Do u Türkçesi *ary* ‘temiz, saf’, *tirig* ‘diri’, *qatv* ‘katı’, *öliig* ‘ölü’, *quruy* ‘kuru’ gibi sıfatlarla kar ıla tırınız.

10.2. –(X)K türündeki sıfatla tırma eki

Eski bir fiilden sıfat türetme eki olan –(X)K, bütün Güney Sibiryaya Türk dillerinde bulunur. Örnekler: Altayca *açıq*, Hakasça *açıx* ‘open’; Altayca, orca *artıq*, Tuvaca *artıq*, Hakasça *artıx* ‘artık’; Altayca, Tuvaca, Tofaca *aqsaq* ‘aksak’; Altayca *çirik*, Hakasça *r k* ‘çürük’; Altayca *yarıq*, Hakasça *çarıx*, Tuvaca *çırıq* ‘parlak’; Altayca *uzaq* ‘uzun’, Altayca *ıra:q* ‘uzak’; Altayca *biyik*, Hakasça *pöz k*, Tuvaca *bedik*, Tofaca *bed k* ‘yüksek’; Altayca *qur aq* ‘kuru’; Altayca, Tuvaca, Tofacan *so:q*, Hakasça *so:x* ‘so uk’; Hakasça *nmzax*, Tuvaca *çımçaq*, Tofaca *çımçjaq* ‘yumu ak’; Hakasça *ni:k*, Tuvaca *çi:k* ‘hafif’; Hakasça *tox* ‘tok’; Hakasça *üz k*, Tuvaca *üzük* ‘bölünmü ’; Tuvaca *arıq* ‘yorgun’; Hakasça *kirek* ‘gerek’, *pöl k* ‘bölünmü ’; Tuvaca *buzuq* ‘bozuk’.

Türkiye Türkçesi *aksak*, *büyük*, *soğuk*, *yumuşak*, *tok*, *gerek* ile karılanan Eski Do u Türkçesi *aqsaq* ‘aksak’, *bedük* ‘büyük’, *soyıq* ‘soğuk’, *yımşaq* ‘yumu ak’, *toq* ‘tok’, *kergek* ‘gerek’ gibi sıfatlarla kar ıla tırınız.

10.3 –IXG türündeki sıfatla tırma eki

Sıf. 0.261 Tw 8 ‘bozu[(nda vaTT6 1 Tf 5.3552 TD980 Tc 0 Tw (ö)Tj /TT2 1 Tf 0.262

[cadde-ÇK-SFT] ‘cadde(ler)li’, *bed k öy-ler-l* [yüksek ev-ÇK-SFT] ‘yüksek evlerle’, *qa’ş çıl-lıy* [kaç yıl -SFT] ‘kaç ya ında?’

Bu türetmenin türevleri elbette adla maya da açık olabilir, örne in, Tuvaca *ıya:nıny* ‘akıllı ki i’, *köstüktüg* ‘gözlük takan ki i’.

Bu ek, sıfatla tırma aracı olarak, Eski Do u Türkçesi de dahil bütün Türk dillerinde uzun süredir bulunmaktadır. Ben, ekin Eski Do u Türkçesindeki genel i levinin “iki ad öbe ini basit olarak birbirine ba lamak” (Erdal 1991: 139) oldu u görü ünü payla mıyorum. Ekin türevleri sıfatların tipik tavırlarını sergilemekte; örne in *küç-lüg-rek* ‘daha güçlü’de oldu u gibi kar ıla -tırma eki *-rAk*’ı sonu alabilmektedir.

Grönbech (1936: 26-27) sözü edilen ekin Eski Do u Türkçesinde bir sıfat yapım eki olarak tarif edilmesinin mantıklılı nı inkar eder. Ona göre ekin nasıl olup da *edgü* ‘iyi’ gibi bir sıfata eklendi i anla ılır de ildir. Hatta o, ekin sahiplik bildiren adlar “nomina possessoris” yaptı nı iddia eder; *edgü-lüg* sözcü ünün anlamı “iyili e sahip olan ki i”dir. Ancak bu çalı mada sunulan analize göre *edgü* burada ‘iyilik, erdem’ anlamında adla mı bir sıfat olup üçüncü i levi ile kullanılmaktadır. Türemi *edgü-lüg* bu kökten yapılmı bir sıfattır ve ‘erdemli, de erli’ anlamındadır.

Di er sıfatlar gibi *edgülik* sıfatı da ‘erdeme sahip ki i’ gibi ikincil bir anlam kazanarak adla maya u rayabilir. Erdal ekin Eski Do u Türkçesinde “ad soyluların bütün çe itlerine eklendi ini ancak böyle sıfatlara nadiren eklendi ini” do rular (1991: 147). Sıfatla tırıcı eklerin, birinci i levlerini yerine getiren basit sıfatlara eklenemeyece i; ancak yalnızca ikincil ve üçüncül i levlere sahip adlanmı sıfatlara eklenebilece i ölçütsel bir gerçektir. Örne in Türkiye Türkçesi, *korkak* ve *karanlıktan* birinci anlamları ile (korkak-karanlık) türetilmi **korkak-lı* ve **karanlık-lı* gibi yapılardan yoksundur. Türkiye Türkçesinde e er *kırmızı* ‘kırmızı’ anlamındaysa *kırmızı-lı* ← *kırmızı* kullanılamaz; sadece e er ‘kırmızı olan bir ey’i, örne in ‘kırmızı bölümlere sahip olanı’, ‘kırmızı giyinmi olanı’ ifade ederek adla mı sa kullanılabilir.

10.4. Olumsuzluk sıfatları

‘-den yoksun’ anlamındaki *-sXz* eki, bir çok Türk dilinde olumsuzluk sıfatlarını türetir. Güney Sibiry Türkçesinde olumsuzluk i levli *-sXz* ekinin yerini ‘-den yoksun’ anlamındaki *yoq, çoq, çox* ‘yok’ sıfatları alır. Ö., Altayca *küç-i yoq*, Hakasça *küz-i çox* [güç- YL.3K yok] ‘güçsüz’ (kr . Kırgızca *küçsüz*), Hakasça *axça çox*, Tuvaca *aqşa çoq* ‘parasız, fakir’ (Kırgız

aqçasız), Altayca *su: yoq*, Tuvaca *su çoq* [su yok] ‘susuz’ (Kırgızca *su: suz*), Altayca *uç-ı yoq* [son- YL.3K yok] ‘sonsuz’ (Kırgızca *uçsuz*), Tuvaca *ün çoq* [ses yok] ‘sessiz’ (Kırgızca *ünsüz*).

Bu sıfatlar ikincil ve üçüncül anlamlar kazanarak adla abilirler, örne in Tuvaca *aqşa çoq (kiji)* ‘fakir ki i’, Altayca *zakon yoγ-ı* ‘sevgisizlik’ (Kırgızca *zakon-suz-duq*).

SubsXz ‘susuz’, *kirsXz* ‘kirsiz, temiz’, *ögsXz* ‘akılsız, bilinçsiz’ gibi içinde *-sXz* bulunan Eski Do u Türkçesi sıfatları, sıfatın birinci anlamıyla karakterize edilen ki ileri ya da e yaları ifade etmek yoluyla ikincil bir anlam kazanıp adla abilirler. Ör., *yayısVz* ‘dü mansız’ → ‘dü manı olmayan ki i’. Bunlar, soyut bir varlık olarak belirtilen özelli i göstermek yoluyla, üçüncül bir i lev kazanarak da adla abilirler. Ör., *kirsVz* ‘temizlik, saflık’, *ögsXz* ‘bilinçsizlik’, *yayısXz* ‘dü mansızlık’, *beksXz* ‘zayıflık’, *ertüsXz*

Aynı durum, tarihi bakımdan birle ik olan $-(X)G + -CI$ türündeki fiilden ad yapma eki için de geçerlidir. Altayca *üred-üçi*, orca *üfred-igçi*, Tuvaca *ö:red-ikçi* [ö retme-EYL] (1) ‘ö retme’, (2) ‘ö retmen’, Tuvaca *al-ıqçı* [al-EYL.] (1) ‘alma’, (2) ‘alıcı’, *nomçu-qçu* [oku-EYL] (1) ‘okuma’, (2) ‘okuyucu’, Hakasça *iz-e:ç* [iç-EYL.] (1) içme’, (2) ‘içici’. Kr. Eski Do u Türkçesi *tapı çi* (1) ‘hizmet etme’, (2) ‘hizmetçi’; Türkiye Türkçesi *kurucu* (1) ‘kurma’, (2) ‘kurucu’, *ezici* (1) ‘ezme’, (2) ‘sıkma makinesi’, *yırtıcı* (1) ‘yırtma’, (2) ‘yırtıcı hayvan’. Latince *agens* (1) ‘sürme’, (2) ‘sürücü’ (> İngilizce *agent*), *docens* (1) ‘ö retme’, (2) ‘ö retmen’ > Almanca *Dozent*, *Lehrender* gibi birincil sıfatsal unsurlarla da kar ıla tırımız.

11. Fiillerden türetilen sıfatlar

Fiisel kodlama, katılan olarak nesneye izin verdi i için, Türk dillerinde ili kisel dü ünceler sık sık fiillerle ifade edilir. Bu, bir eye ya da birine yönelik tavırları belirten insan davranı ı unsurlarının bir gerçe idir. Ör. Altayca *sü:n-* ‘sevinmek’ (bir eye)’, Tuvaca *ada:r a-*, *xiinne-* ‘kıskanmak’ (bir eyi)’, Altayca *qorqı-*, orca *qoruq-*, Hakasça *xorix-* ‘korkmak’ (bir eyden), Altayca *açın-* ‘kızmak’ (bir eylere)’.

Bu sebeple bu çe it sıfatların sık sık fiillerden türetilmesi de çok do aldır. Çekirdek türe ait birçok Türkçe sıfatın, fiillerden çe itli sıfatla ma a amaları sonucunda türetilen, fiil kökenli sıfatlar oldu u çarpıcı bir gerçektir. Altayca *o:rıyan* ‘hasta’ *o:ru-* ‘hastalanmak’, Tuvaca *arıyan* ‘zayıf’ *ar-* ‘zayıflamak’ ve *qırıyan* ‘ya lı’ *qırı-* ‘ya lanmak’ gibi sadece e zamanlı açık durumlar bulunmaz; etimolojik veriler, prototipik sıfat kavramlarının aslında fiisel kodlarını göstermektedir. Fiil kökenli bu biçimlerin türevleri ebat, fiziksel özellik, durum vb. ifade eden birçok sıfatı kapsar. Bu ba lamda, ‘uzun’ ve ‘kısa’ için kullanılan Türkçe ebat sıfatları *uzun*, *qısyä* vb., sırasıyla ‘uzamak’ ve ‘kısalmak’ anlamındaki fiillerden türetilmi tir (Clauson 1972: 281, 288-289, 665-667).

Bunun anlamı, fiilden türeyen Türkçe sıfatların dünya dillerindeki sıfat türüyle çok yakından örtü en biçimleri de kapsamakta oldu udur. Bu bize, Türkçe sıfatların geli imlerinin arkaik safhalarında esas olarak *fiil görünümü-lü* olduklarını, yani gramatikal tavırlarında fiillere benzediklerini söyler. Bu makalenin konusu olmasa da, benzer yapıların Mo olca ve Tunguzcada da bulundu u gerçe ine dikkat etmemiz gerekir.

Tipolojik olarak benzer diller olan ve zaman zaman di er ‘Altay dilleri’ ile soyca akraba oldukları iddia edilen (Miller 1971) Kore ve Japon dillerinde

durum nedir? Korecede sıfat türü açık bir ekilde fiil görünü lüdüdür (Ramstedt 1939: 34-35, 129-30). Japoncada da temel olarak aynı durum söz konusudur. *i-türü* (i-class) olarak bilinen sıfatlar, gramatikal tavırları bakımında fiillere benzerler; fiillere getirilebilen çekim eklerinin ço unu alabilirler. Bunlar, *-ki* ekinin e lik etti i fiil kökenli adlardan geli mi tir. Ör. Eski Japonca *kataki* ‘katı olma’ *kata* ‘katı, sert olan ey’. (Kr . Türkçe *qat* ‘sertle mek, katıla mak’; Eski Japonca *katakute*, Eski Do u Türkçesi *qatıydı* ‘sertçe’ *qatıy* ‘katı, sert’ ile morfolojik olarak paralellik gösterir; Miller 1971: 286-287). Bu arkaik tür, diller arasında sıfat türüyle tipik bir ekilde ba da tırılan zaman, renk ve hız, bunların yanı sıra ölçü ve fiziksel özellik gibi unsurları içine alır (bkz. Dixon 2001).

12. Kalıpla mı yüksek odaksal postterminaller

Birçok fiil görünü lü sıfat, orijinalinde çok yönlü karakter sergileyen, yani öznenin yapısına göre etken ya da edilgen olarak yorumlanabilen, ileri derecede odaksal *postterminaller*¹ olan eski sıfatfiillerden kalıpla mı tır (bkz. Johanson 1999: 108-120).

Bunlar geçi siz fiillerden türetildiklerinde, geçi siz bir özne olan birinci aktanta ait bir özelli i ifade ederler. Örnekler: Tuvaca *öliiy* ‘ölü’ *öl-* ‘ölmek’, *qa’dıy* ‘katı’ *qa’dı-* ‘katıla mak’, Hakaşça *ayıryı* ‘hasta’ *ayır-* ‘hastalanmak’. Kr . Türkiye Türkçesi *soğuk* ‘so uk’ *soğu-* ‘so umak’, *yatık* ‘yatık’ *yat-* ‘yatmak’, ngilizce *gone* *go*, Almanca *gestorben* ‘ölü’ *sterben* ‘ölmek’.

Geçi li fiillerden türetildiklerinde ise, geçi li bir nesne olan ikinci aktantın bir özelli ini ifade ederler. Örnekler. Tuvaca *a’jıq* ‘açık’ *a’ş-* ‘açmak’, *üzük* ‘yırtık’ *üz-* ‘yırtmak’, Hakaşça *pöl k* ‘bölük’ < *pöl-* ‘bölmek’. Kr . Türkiye Türkçesi *açık* ‘açık’ *aç-* ‘açmak’, *yırtık* *yırt-* ‘yırtmak’, ngilizce *closed* ‘kapalı’, Almanca *getötet* ‘öldürülmü ’ *töten* ‘öldürmek’.

13. Çekimli sıfatfiiller

Çekimli, yani kalıpla mamı sıfatfiiller, genellikle sıfatsı bir do aya sahiptirler. Örne in Altaycada –*GAn* ile yapılmı *kel-gen* gibi bir sıfatfiil, ad öbeğinde niteleyici ya da ba öge olarak kullanılabilir, ör. *kelgen kiji* ‘gelen ki i’, *kelgen* ‘gelmi olan ki i ya da nesne’. Bu nedenle sık sık *kelgen* gibi biçimlerin, ba ögesi bulunmayan yantümceler oldu u söylenir.

Bununla birlikte, bu sıfatfiillerin birincil olarak hangi türde yer aldı ı di er yöntemlerle de incelenebilir. Böylece *kelgen*, öncelikle ad soylu ba öge

(*kelgen*) olarak i lev gören ve özde lik e lemeleri (*kelgen kiji*) olu turma gücüne sahip bir ad olarak dü ünülebilir. Bu problem burada tartı lmayacaksa da, *kelgen* gibi sıfatfiillerin sıfatlara özgü birçok tipik özellikten mahrum oldu u görülmelidir. Özellikle bunlar, sıfatlardan farklı olarak zarf gibi kullanılamazlar. Zarffiiller *kelip*'te oldu u gibi daima, ad ya da sıfat olarak kullanılmayan özel zarffiil ekleri alırlar.

14. Sonuç

Uzun bir ara tırma geçmi ine ra men, ara tırmacılar Türkçede sıfat ve ad gibi farklı sözcük türlerinin varlı mını tanıma ve delillendirmede yetersiz kaldılar. Bu durum büyük oranda, sıfat türünün Avrupa dillerindekinden daha farklı gramatikal özelliklere sahip olamayaca ı önyargısından kaynaklanır. Bu nedenle, Türkçedeki durumun, sözcük türlerinin ayırt edilemeyece ine delil sa ladı ı dü ünüle gelmektedir.

Dilin kendine özgü yönlerinin detaylı bir ekilde, Güney Sibiry Türk dillerinde oldu u gibi, gözden geçirilmesi, sıfatlar ve adlar arasındaki farkların açıkça görülmesini sa lar. Birlikte alınan birçok özellik, farklılık için sa lam bir temel olu turur. Sözdizimsel ve anlambilimsel düzenlilikler dikkatlice incelenmeyi gerektirmektedir. Düzenli, ayrı herhangi bir belirti ta ımayan ikincil ve üçüncül türevlerden kaynaklanan adsı özellikler, öncelikli olarak sıfatsal do aya sahip bir sözcük türünün varlı mını geçersiz kılmaz. Ad i levi gören sıfatlardan bahsetmek anlamsız de ildir. Di er taraftan biz, sıfat i levi gören adların varlı mını nadiren, sadece özde lik e lemelerinin niteleyicileri olarak ortaya çıktıklarında görürüz.

Sonuç olarak, çekirdek türdeki birçok Türkçe sıfatın, çe itli sıfatla ma a amaları sonucunda türetilen, fiil kökenli sıfatlar olması ilginç bir tarihi gerçektir.

Kaynaklar

- Baskakov, N. A. (1958), *Altajskiy yazık. (Vvedenie v izuçeniye altajskogo jazyka i ego dialektov)*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Braun, F. & Haig, G. (2000), The noun/adjective distinction in Turkish: An empirical approach. Göksel, A. & Kerslake, C. 2000 (eds). *Studies on Turkish and Turkic languages*. (Turcologica 46). Wiesbaden: Harrassowitz. 85-92.
- Clauson, G. (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Dixon, R. M. W. (1977), *Where have all the adjectives gone? Studies in Language* 1, 19-80. [Revised version published as pp. 1-62 of Dixon 1982.]
- (1982), *Where have all the adjectives gone? and other essays in semantics and syntax*. Berlin: Mouton.
- (2001), Adjective classes. [Position paper for the International Workshop on Adjective Classes, Research Centre for Linguistic Typology, La Trobe University, 2002.]
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. 1-2. (Turcologica 7.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Godel, R. (1945), *Grammaire turque*. Genève.
- Grönbech, K. (1936), *Der türkische Sprachbau*. 1. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- Hopper, P. J. & Thompson, S.A. (1984), The discourse basis for lexical categories in universal grammar. *Language* 60: 703-752.
- Isxakov, F. G. & Pal'mbax, A. A. (1961), *Grammatika tuvinskogo yazyka. Fonetika i morfologiya*. Moskva: Izdatel'stvo vostoçnoy literatury.
- Johanson, L. (1990), Studien zur türkeitürkischen Grammatik. In: Hazai , György (ed.). *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 146-278.
- (1998), The structure of Turkic. Johanson, L. & Csató, É. Á. (eds) 1998. *The Turkic languages*. London: Routledge. 30-66.
- (1999), Viewpoint operators in European languages. In: Dahl, Östen (ed.). *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- Kuznetsov, P. I. (1976), K voprosu ob imeni prilagatel'nom v turetskom yazıke, *Sovetskaya Tjurkologiya* 1976:6, 3-14.

Johanson,

Nouns and Adjectives in South Siberian Turkic

Prof. Dr. Lars JOHANSON

Trans.: Assist. Sema ASLAN

For memory of Karl Heinrich Menges (1908-1999)

Abstract: This study will examine word class distinction and especially noun versus adjective classification in Turkic. The semantic and pragmatic, as well as the prototype theory approaches will be discussed in relation to these two word classes; the typological and the semantic distinctions between noun and adjective classes will be determined through distinctive properties. The aim of this research is to present that adjectives may function as nouns by way of markerless nominalization process, whereas nouns do not occur as adjectives. The examples provided in this research will also present material from historical and modern Turkish, although the examples will mainly be collected from South Siberian Turkish languages.

Key words: Adjective, noun, word class, distinction, nominalization

University of Johannes-Gutenberg - Mainz / GERMANY
johanson@mail.uni-mainz.de

Baskent University, Faculty of Arts and Science / ANKARA
aslans@baskent.edu.tr

Ýmw Su´estvitel#noe i Ýmw Prilagatel#noe v Türkskom Dialekte Üjnoy Sibiri

Lars DJONSON*, Prof. Dr.

(perevod s angliyskogo Sema ASLAN)

Pamwti Karla Xaynrığ Mengesa (1908-1999)

Rezime: V +toy stat#e rasskaz#vaetsw o klassifikalji çastey reçi, v osobennosti o razni#e mejdu imenem su´estvitel#n#m i imenem prilagatel#n#m v türkskix dialektax. A takje obsujdaıtsw imeü´esw vzglwd# na teoriü prototipa, semantiçeskie i pragmatiçeskie podxod# k +tim dvum slovesn#m tipam; isxodw iz osobennostey imen su´estvitel#n#x i imen prilagatel#n#x, v#wv#wetsw tipologiçeskaw i semantiçeskaw razni#a mejdu nimi. [el# stat#i-pokazat#, çto imena prilagatel#n#e mogut v#pol#n#wt# funk]iü imeni su´estvitel#nogo v sluçae perexoda ix v neopredelenn#e imena, kogda kak su´estvitel#n#e ne mogut zamenit# prilagatel#n#e. V stat#e privodwtsw primer#, vzw#e iz istoriçeskix i sovremenn#x türkskix dialektov, v bolø#pix sluçawx- iz dialektov Üjnoy Sibiri.

Klüçev#e slova: imw prilagatel#noe, çast# reçi, rasxojdenie, perexod v su´estvitel#noe

* *Universitet Djonnes-Gutenberg-Mainz-GERMANÝW*

johanson@mail.uni-mainz.de

Bapkentskiy Universitet Fakul#tet Estestvennyx i Gumanitarnyx Nauk-ANKARA

aslans@baskent.edu.tr